

Ярослав ПОЛЩУК

доктор філологічних наук

професор Університету ім. А. Міцкевича в Познані

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9081-7900>

e-mail: yarpol@amu.edu.pl

[Рец.] МОДЕРНІЗМ ІЗ ГАЛИЦЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ [на кн.]: Модернізм в українській літературі XX – початку XXI століття: пам'ять, коди, практики: монографія / відп. ред. Тарас Пастух. Львів, 2023. 758 с.

Під знаком модернізму минуло XX ст., яке сьогодні оцінюємо вже як досвід, усебічно його вивчаючи й аналізуючи. Це явище породило шлейф дослідницької проблематики: від з'ясування його суті й основних властивостей до окреслення часових меж і місця в історії мистецьких пошуків нашого часу. Дискусії про модернізм на Заході велися і на початку XX ст., і в міжвоєнний період, і після Другої світової війни, і на тлі реформ 1960-х років, і навіть пізніше. Не випадає сумніватися в їхній продуктивності, адже рефлексії піддано було не лише саме явище, а й суміжні поняття. Так, дослідники прискіпливо аналізували трансфер модернізм/постмодернізм і роздумували про «життя після смерті» цього напрямку,

зокрема у XXI ст. (Монахова, 2018, Павлишин, 2013, Nysz, 1997).

Інший вимір цього поняття означив радянський публічний дискурс. У СРСР треба було якщо не замовчувати, то принаймні засуджувати все, що пов'язане з модернізмом як утіленням буржуазного мистецтва, а отже, шкідливого, занепадницького, маловартісного. Замовчана історія, як відомо, мстить нащадкам. Тому-то табу, накладене на модернізм у СРСР, відгукнулося недобрим ехом, а згодом зумовило каскад непроговорених тем й аспектів, до осмислення яких усе-таки довелося повернутися. Зрештою, і в середовищі української еміграції свого часу існувало упередження щодо модернізму, який вважали за ризикований експеримент у сфері творчості, що відриває мистців від властивого ґрунту. Так, Іван Мірчук у відомій праці «Світогляд українського народу» закликав повертатися до світової гармонії, яку, на його думку, порушили модернізм і більшовизм (Мірчук, 2006, с. 392).

Рішучий поворот у трактуванні поняття стався в нас уже за умов незалежної України, тобто наприкінці XX ст. Він супроводжувався зняттям ідеологічних табу, а отже, реабілітацією великого культурного масиву, який довелося відкривати наново, до того ж зі значним запізненням. Показово, що наукові студії над модернізмом стали популярними саме в той період: вони виявилися відкриттям забороненої теми, яка мала принципово важливе значення для української культури, зокрема для гуманітаристики. По-перше, ця тема означила символічне повернення в орбіту модерного європейського дискурсу, з якого Україну в радянський період було брутально вилучено. По-друге, з'явилось добре компаративне підґрунтя, щоб оцінити українські літературно-мистецькі набутки на тлі інших, зіставити ідеї та мотиви, проаналізувати спільне й відмінне в образних системах тощо. По-третє, без визнання модернізму та його уроків важко уявити сучасний стан національної культури, не кажучи вже про

перспективу її розвитку.

Тому монографії, що з'явилися наприкінці ХХ ст. й були присвячені різним аспектам українського та європейського модернізму, здобули неабияку увагу, і не лише серед колег-учених, а й ширшого кола читачів-інтелектуалів. Так, у пізні 1990-ті роки були опубліковані праці Соломії Павличко (Павличко, 1999) і Тамари Гундорової (Гундорова, 2009), які викликали жваве зацікавлення та прихильне сприйняття, означивши низку дискусійних питань.

Тогочасне осмислення українського модернізму можна оцінити як розвідку, загально окреслення наріжної проблематики, тому що дослідження конкретних аспектів – опрацювання бібліотечних раритетів та архівних матеріалів, публікація редакцій і варіантів творів, кореспонденції письменників тощо – планувалося на роки й десятиліття. Сьогодні вже можна стверджувати, що це завдання, тобто введення до обігу базового корпусу текстів, а також документів доби, важливих для висвітлення її суспільно-культурних умов, здебільша виконане, а отже, з'явився шанс розглянути модернізм по-новому, оцінити його з позицій ХХІ ст.

Основне питання в межах модерністичної парадигми – про місце й роль української відміни цього естетичного руху – дотепер залишається риторичним (Павлишин, 2013). Адже стосується не тільки літератури чи мистецтва, а й загалом національної самосвідомості та, щобільше, опосередковано кваліфікує нинішній стан національної культури, позначеної новизною та свіжістю, звільненої від консервативної загумінковості або ж, навпаки, замкнутої, традиційної, патріархальної. Утім сьогодні з великою часткою впевненості можна констатувати, що позитивних оцінок української модерності стало значно більше, ніж було в 1990-х роках. Отже, дискурс модернізму (як щодо перекладів та рецепції західних модерністів, так і в науковому осмисленні) був успішно адаптований на українському ґрунті в період незалежності.

У ХХІ ст. спостерігаємо спад дослідницького інтересу, спрямованого на пізнання європейського модернізму, що пов'язано із впливом кількох чинників. Зрозуміло, актуальнішими видаються дискусії про пост- та метамодернізм, які означають сучасні тенденції в літературі й мистецтві. Можна, щоправда, і в сучасних трендах простежити сліди попередніх мистецьких практик. Дехто з учених говорить про активне «життя після смерті» модернізму, який виявляє значний вплив на естетичні та поетичні орієнтації сучасних письменників. Так, елементи модерністичної поетики можуть бути успішно інкорпоровані в тексти, написані в наші дні. На амбівалентне ставлення до модерністських практик звертають увагу західні вчені. Девід Джеймс (David James) та Урміла Сешагірі (Urmila Seshagiri) твердять: «З одного боку, метамодернізм ХХІ ст. показує, що імпульс до реформування форм оповіді осягнув zenit іще 100 років тому; сучасні письменники по-різному підтверджують, що маніпулювання формою стало лакмусовим папірцем для модерністського проекту. З другого окремі метамодерні твори виконують історичну функцію, оскільки їхні автори динамічно рефлексують про модерністські естетичні орієнтири і так мобілізують власні інновації» (James, Seshagiri, 2014, s. 94). Цю істину – про перечитування та переосмислення досвіду минулої епохи – частково ілюструє і зміст рецензованої монографії, адже останній з її розділів присвячений характеристиці постмодерністичного світу мистецтва.

Від 90-х років ХХ ст. не просто минуло кілька десятиліть – від них нас відділяє значний корпус методологічних та емпіричних знань, що потребують всебічної й

уважної рефлексії. І львівські вчені, згуртовані навколо Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, взялися долати ті інтелектуально-культурні дистанції, які означають деяку перерваність у царині пошуків модерністських критеріїв творчості. Про потребу цієї праці йдеться у передмові до книжки: «Цей час витворює відповідну перспективу, даючи змогу подивитися на початок та розвиток українського модернізму у ХХ ст. із урахуванням того, що вже було сказано літературознавцями раніше, а також пропонуючи шанс поглянути на пізній український модернізм, якщо не в першому наближенні, то в одному із перших. Власне йдеться про осмислення та переосмислення текстів українського модернізму, що є закономірним процесом розвитку історії літератури як галузі літературознавства. Відтак постає можливість, з одного боку, краще зрозуміти сутність такого складного, багатовимірного, динамічного явища, як модернізм, а з іншого – у вже наявному модерному каноні підтвердити одні позиції, спростувати другі й докластися до створення третіх» (С. 3).

З'явилося чимало обставин, які спонукають до переосмислення модерністського етапу розвитку літератури. Останнім часом – загрози війни та гуманітарної катастрофи, що видається чорним прогнозом для України. Трохи раніше – пандемія, яка виявила небезпеку ізоляції людини від світу, а мистецтва – від живого сприйняття. У контексті нових викликів потрібно переоцінити ставлення до модернізму як до минулого, вартого уваги, проте дещо застарілого, усталеного або й списаного в цивілізаційний архів. Через пізнання цього минулого нам відкривається з новою проникливістю те, що діється сьогодні та що виглядає логічним продовженням геополітичних ігор і культурних метаморфоз ХХ ст. Відомий польський дослідник Ярослав Лавські (Jarosław Ławski), один з упорядників недавно виданого тому порівняльних студій із цієї галузі, наголошує на потребі розбудови паралельних пластів модернізму, зокрема через компаративістичні студії, у яких оприявнюється багато цікавих, досі не спостережених тенденцій. Він, зокрема, зазначає: «Молодопольський та молодоукраїнський період видався, на диво, слабше досліджений літературознавцями на тлі романтизму та здобутків другої половини ХІХ ст. ... Усі ці знаки мали також очевидний для геополітичних реалій поляків та українців політичний аспект, виражаючи спраглий пошук нових форм порозуміння. Порозуміння, яке би зближувало не тільки перед лицем спільної небезпеки (як виявилось, смертельної), але виявлялося б у глибині культур у відомих і невідомих, очевидних та неочевидних зв'язках, паралелях, а також, природно, в опозиціях та напруженнях. ... Нитки симпатії, зав'язані на межі ХІХ і ХХ ст., переверот у взаємному мисленні про нас – після довгих і часто болючих досвідів ХХ ст. – видавалися відкриттям глибокого фундаменту нової, неспокійної епохи» (Bracka, Ławski, Radyszewski, 2022, s. 20, 22).

Появу об'ємної колективної монографії, присвяченої основним проблемам української літератури ХХ–ХХІ ст., треба однозначно вітати. Тим паче в цей тривожний час, на тлі воєнних подій, у вирі яких ідеться не лише про окремі території та регіони, а вирішується доля всієї України як суверенної спільноти. Знищуючи в ці дні Україну – її територію, цивільну інфраструктуру та населення, ворог посягає не так на землі, як на базові цінності сучасних українців, принципово заперечує ідентичність, перетворюючи її на об'єкт інсинуацій і фальшувань. Загроза для існування національної культури виразно виявляється у брутальній і цинічній поведінці агресора, який свідомо руйнує культурні пам'ятки: музеї, школи, бібліотеки тощо. У цих умовах важливо мобілізувати дух спротиву інвазії. Українські вчені добре розуміють свою місію й

активізують зусилля в цьому вимірі, зокрема, коли йдеться про гуманітарний напрям.

Рецензоване видання – з огляду на важливість і широту заявленої проблематики, а також залученість численних авторів із різних осередків – можна вважати солідним науковим доробком, а заразом і вагомою відповіддю на зазіхання ворога щодо української культурної спадщини. Воно резонно вписується як у загальний контекст студій літературної історії, так і культурного резистансу сучасної російсько-української війни. Утверджуючи цілісну модель українського літературного життя ХХ ст., ми утверджуємо право України на власну суб'єктність у широкому сенсі цього слова, тобто не тільки щодо літературних текстів (більш чи менш відомих, заборонених свого часу чи забутих, наново інтерпретованих із сьогоденних позицій), а й щодо політичної, науково-освітньої, культурної репрезентації у світі.

Окремо варто обумовити зв'язок модернізму із процесом європейської інтеграції, який в Україні точиться в активному та пришвидшеному режимі. Уважний і неупереджений аналіз українського європеїзму ХХ ст., що зазнав кількох потужних хвиль і став продуктивною творчою практикою, переконує в тому, що нинішні прозахідні аспірації – це не тимчасовий тренд чи некритично запозичена мода, а стали логічним і загалом успішним досвідом побудови власної культурної ідентичності, до того ж в оперті на сучасні світові тенденції, на відміну від зумовленої колоніальним статусом загумінковості та консервативності з нашого минулого.

Настанова на модернізм стала революційною світоглядною зміною, що відкрила нові перспективи розвитку літератури. На межі ХІХ–ХХ ст. мистці відмовилися від шттивного погляду на суспільну дійсність, проте вдалися до різноманітних пошуків у сфері естетичної культури, що з часом принесло значні результати. Тарас Пастух визнає відмову від цілісного зображення дійсності за один із пріоритетів модерністської творчості. У програмній статті, що відкриває монографію, він пише: «У модерній добі дійсність вважалася чимось фрагментованим, нестабільним, динамічним» (С. 34). І далі пропонує оцінити масштабність такої світоглядної переорієнтації: «Зміна способів бачення дійсності вплинула на визначальні літературні наративи та поетику текстів. Так, автори художніх творів, відмовившись від ідеї широкоохопного та вичерпного представлення дійсності, намагаються представити індивідуальний погляд на навколишній світ» (С. 34). Щоправда, в українському суспільно-культурному контексті цей процес виявився неоднократно загальмованим – через репресії, ідеологічний тиск, цензуру. Тому-то лінія розвитку модернізму в цьому випадку не пряма – звивиста, меандрична, а зміст поняття досі викликає поважні й інколи гострі дискусії серед українських інтелектуалів.

Монографія «Модернізм в українській літературі...» – доволі амбітна спроба систематизації знань про сучасну епоху в письменстві. Основне поняття книжки представлено тут у множинному вимірі – як естетичний рух, напрям і стиль чи радше низка стилів, поєднаних близькими світоглядно-ідеологічними настановами. У композиції праці поєднано два ключі – теоретичний та історико-літературний. Так, перший розділ, який представляють студії Тараса Пастуха і Стефана Сімонек (Stefan Simonek), цілком присвячений визначенню теоретичних постулатів монографії, а також вписуванню раннього українського модернізму (головно «Молодої музи») в центральноєвропейський контекст. Теоретичні дискусії про модернізм/постмодернізм стали предметом дослідження Роксани Харчук, авторки останнього розділу (VI), що завершує книжку.

Натомість зміст розділів II–V загалом відповідає культурній хронології ХХ ст. та оприявнює еволюцію модернізаційних процесів на національному ґрунті. Автори досліджують письменство в контексті суспільно-політичних процесів (Петро Шкраб'юк, Тарас Пастух, Ігор Котик), а також суміжних мистецтв (Наталія Мочернюк). Особливий акцент зроблено на Галичину й західноукраїнський регіон, провідну роль якого у вже згаданому процесі автори доводять на численних прикладах. Варто відзначити, зокрема, ґрунтовний, добре продуманий і дуже кваліфіковано написаний розділ авторства Романа Голика про постаті, коди та практики в західноукраїнській літературній і культурній пам'яті – він чи не найпереконливіше втілює галицькоцентричну ідею, притаманну для самого задуму цієї монографії та виправдану, з огляду на авторський колектив, більшість якого – працівники наукового інституту НАН України, що розташований у Львові.

У монографії простежується спроба ревізії канону українського модернізму. Загальна модель залишається традиційною, хоча не без певних змін: 1) зародження модернізму на помежів'ї сторіч і міжвоєнний період, зокрема галицький модернізм (розділ II); 2) повоєнна література в еміграції, зокрема творчі експерименти Нью-Йоркської групи (розділ III); 3) латентний модернізм у радянському письменстві 1960–1980-х років (розділ IV); 4) модерністичний чинник у літературі періоду незалежності, тобто на межі ХХ–ХХІ ст. (розділ V); 5) становлення постмодернізму – властивого антипода й *post scriptum* модернізаційного руху (розділ VI).

Показово, що в цій конфігурації менше уваги приділено ранньому етапу, проте більше – 1920–1930-м рокам, і не в радянському варіанті (за Юрієм Лавріненком, відомому як Розстріляне відродження), а в західноукраїнському, як це виявляється в розвідці Романа Голика. Цілком умотивованим є наступний акцент, пов'язаний із творчістю поетів Нью-Йоркської групи. Відповідні пріоритети забезпечують Наталія Мочернюк та Ігор Котик. У розділі Петра Шкраб'юка ретельно відстежено спроби виходу поза межі соцреалізму в повоєнній словесності, попри всю суперечливість цієї практики, яку дуже непросто звести до чітко виявленої моделі (ця частина монографії, щоправда, надто белетризована й деталізована). Нарешті, у розлогіій розвідці Тараса Пастуха розглянуто в контексті модернізму художню прозу перехідного періоду – творчість покоління 1970–1980-х років, а саме: Оксани Забужко, Костянтина Москальця, а також нині призабутих Володимира Кашки, Юрка Гудзя, Євгена Пашковського. Характеристику сучасності доповнюють розвідки Микола Ільницького, Наталії Філоненко та Роксани Харчук.

Якщо сприймати представлену тут пропозицію як новий канон української літератури ХХ ст., то виникає низка запитань, зокрема щодо персоналій. Чому в монографії знайшлося місце для осібних портретів Степана Левинського (Софія Когут), Юрія Тарнавського (Ігор Котик), Любові Пономаренко (Наталія Філоненко), Галини Пагутяк (Микола Ільницький), а про інших мовиться в загальному огляді? Чи це означає, що, скажімо, постаті Наталени Королевої, Миколи Хвильового, Олександра Довженка, Віктора Петрова-Домонтовича, Ігоря Костецького й інших менш визначні та не заслуговують на увагу дослідників? Очевидно, що ні, йдеться про певні творчі преференції авторів колективної праці. Але в загальній композиції монографії виділення окремих портретів на тлі оглядових характеристик літературного процесу варто оцінити як принаймні неоднозначне, таке, що спонукає до сумнівів і дискусійних міркувань.

Типовий огріх колективних наукових праць – незбалансованість та непропорційність окремих частин – є і в цій книжці. Доводиться констатувати, що слабкі сторони рецензованої монографії – химерне відображення її сильних характеристик. Авторам не вдалося створити переконливої та вичерпної апології українського модернізму – із зазначенням хронології, особливостей розвитку, чільних діячів та їхнього значення для утвердження нових естетичних ідеологій і технік. Окремі явища досліджено фахово: із професійним інструментарієм, багатою ерудицією, досконалим знанням українських та міжнародних контекстів тощо. Проте інші, які так само претендують на скрупульозну увагу дослідників, залишилися на другому плані або й узагалі на маргінесі.

Далася взнаки еклектика, коли різні автори застосовують відмінні підходи до трактування літературної творчості. У назві книжки задекларовано інтерпретаційні пріоритети – пам'ять, коди і практики модернізму, однак складається враження, що в окремих розвідках ці критерії підлягають розмиванню та частково втрачають чинність. Культурні коди, які означає автор першого (теоретичного) розділу Т. Пастух, можна визнати за нейтральний інтерпретаційний ключ до осягнення літератури й мистецтва загалом, про що свідчать хоча би класичні авторитети, на яких покликається дослідник. Виникає запитання: чи ці коди визначають сутність модерністського експерименту ХХ ст.? Подібне можна сказати і про концепт пам'яті, адже сучасне його розуміння (як-от у формулюванні Аляйди Ассман (Aleida Assmann), що її Тарас Пастух визнає авторитетом у тому ж таки розділі) не конче пояснює трактування цієї категорії письменниками-новаторами кількох поколінь ХХ ст. Модерністи запропонували принаймні кілька суттєво відмінних інтерпретацій пам'яті: від заперечення соціального побуту та занурення в історію внутрішнього Я людини (на початку ХХ ст.) до оскарження пам'яті тотальної й тоталітарної, що надихало мистців повоєнної доби та другої половини ХХ ст. Як ці різні погляди відобразилися на сучасному сприйнятті модерністських пошуків минулого сторіччя? Це питання залишається риторичним, поязка читає не знайде відповіді на нього в межах рецензованої книжки.

Можна констатувати, що львівські вчені монографію готували до друку дуже ретельно. Вона презентує не тільки велике і ґрунтовне охоплення мистецької проблематики сучасної епохи, а й майже бездоганна з формального боку. Багатою є бібліографія праці, старанно звірені прізвища авторів і назви творів (іноземні, до речі, продубльовано в оригінальному написанні, що нечасто буває в українській науковій літературі), а також цитати, які подані в окремих абзацах і візуально виокремлені. Словом, тут наявні всі елементи, необхідні для розуміння монографії як цілісної праці: передмова, резюме, довідки про авторів тощо. На жаль, відсутній іменний покажчик, який би полегшив читачеві пошук потрібних фрагментів у такій великій за обсягом і різномірній за змістом книжці.

Монографія «Модернізм в українській літературі ХХ – початку ХХІ століття: пам'ять, коди, практики» – вагомий і вартісний доробок, що збагачує сучасну українську філологію. Колектив львівських (та інших, запрошених до співпраці) учених запропонував синтез знань про творчість періоду модернізму, залучаючи багатий емпіричний матеріал і нерідко осмислюючи його в нових, незвичних контекстах.

Наголос на галицькому підґрунті українського модернізму, може, трохи перебільшений, проте загалом зрозумілий. Адже автори представляють львівський науковий осередок – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, у стінах

якого й було виконано цей цікавий проєкт. У монографії піддано своєрідній ревізії до-теперішній образ творчих стратегій українського ХХ ст. Добре, що окремі її положення та постаті спричиняють полемічне напруження – це означає, що видання виконує свою евристичну функцію, відкриваючи перед читачем простір зацікавленої дискусії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гундорова, Т. (2009). Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму: постмодерна інтерпретація. 2 вид., перероб. та допов. Київ.

Мірчук, І. (2006). Світогляд українського народу. Філософські студії. Мюнхен, 385–408.

Монахова, Т. (2018). Народництво, модернізм і постмодернізм у медіях. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 6, 89–96.

Павличко, С. (1999). Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. 2 вид., перероб. і допов. Київ.

Павлишин, М. (2013). Література, нація і модерність. Львів; Київ.

Пастух, Т. (відп. ред.). (2023). Модернізм в українській літературі ХХ – початку ХХІ століття: пам'ять, коди, практики: монографія. Львів.

Bracka, M., Ławski, J., & Radyszewski, R. (red. nauk.). (2022). *Modernizm polski i ukraiński. Paralele. Studia. Kraków*.

James, D., & Seshagiri, U. (2014). Metamodernism: Narratives of continuity and revolution. *PMLA*, 129(1), 87–100.

Nycz, R. (1997). *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie. Wrocław*.

REFERENCES

Hundorova, T. (2009). *ProIavlennia slova. Dyskursiia rannoho ukrainskoho modernizmu: postmoderna interpretatsiia*. 2 vyd., pererob. ta dopov. Kyiv (in Ukrainian).

Mirchuk, I. (2006). *Svitohliad ukrainskoho narodu. Filosofski studii*. München, 385–408 (in Ukrainian).

Monakhova, T. (2018). *Narodnytstvo, modernizm i postmodernizm u mediakh*. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 6, 89–96 (in Ukrainian).

Pavlychko, S. (1999). *Dyskurs modernizmu v ukrainskii literaturi: monohrafiia*. 2 vyd., pererob. i dopov. Kyiv (in Ukrainian).

Pavlyshyn, M. (2013). *Literatura, natsiia i modernist*. Lviv; Kyiv (in Ukrainian).

Pastukh, T. (Ed.). (2023). *Modernizm v ukrainskii literaturi XX – pochatku XXI stolittia: pamiat, kody, praktyky: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).

Bracka, M., Ławski, J., & Radyszewski, R. (red. nauk.). (2022). *Modernizm polski i ukraiński. Paralele. Studia. Kraków* (in Polish).

James, D., & Seshagiri, U. (2014). *Metamodernism: Narratives of Continuity and Revolution*. *PMLA*, 129(1), 87–100 (in English).

Nycz, R. (1997). *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie*. Wrocław (in Polish).